

Tajimuratov Doniyor Baxromovich

Samarqand arxeologiya instituti stajyor tadqiqotchisi.

tajimuratovdoniyor55@gmail.com

Bizga ma'lumki, davlatchilikning boshlanishi sifatida jamiyat hayotida urbanizatsiya jarayonlari muhim o'rin tutadi. Jahon tarixida qadimgi Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy kabi ilk davlatlar shakllangan hududlarda shaharlarning rivojlanishi alohida ahamiyat kasb etadi. Urbanizatsiya jarayonlari natijasida shaharlar rivojlangan hamda ularning nufuzi ortib borgan. O'zbekiston tarixida urbanizatsiya jarayonlari bronza davridan boshlangan. Qadimgi Xorazm hududida urbanizatsiya jarayonlarining boshlanish davri aniqlash bugungi kunda muammoli masalalardan biridir. Tadqiqotlar davomida Xorazm hududida shaharlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini tadqiqotchilarning asarlari, maqolalari va ilmiy ishlari natijalaridan ko'rib chiqishimiz mumkin.

Dehqonchilikning chorvachilikdan ajralib chiqish davrida, ya'ni bronza davrida urbanizatsion jarayonga asos solina boshlangan. Hunarmandchilikning alohida soha bo'lib ajralib chiqishi, savdo–sotiqning rivojlanishidan boshlab ilk urbanizatsion jarayonlar kuzatila boshlangan. Dastlab protoshahar, ilk shaharlar shakllanib, vaqt o'tgan sayin jamiyat va shaharlar tuzilishi murakkablashib borgan. Bu asosan, uning geografik joylashuviga, ixtisoslashuviga, siyosiy maqomiga va aholining to'planishi jarayonlariga bog'liq holda kechgan.

XX asrda Xorazm hududida olib borilgan tadqiqotlar natijasida mintaqada shaharlarning rivojlanishi bo'yicha ko'plab tadqiqot natijalari e'lon qilindi. Shaharlar tarixiga bag'ishlangan ilmiy to'plamlar, monografiyalar va ko'p sonli maqolalar chop etildi. XXI asr boshlarida ham qadimgi shaharlarning o'rganilishi bo'yicha keng ko'lamdagi ishlar amalga oshirildi. Antik davr mil.avv IV-milodiy IV asrlarni o'z ichiga olib, bu davrda Xorazm hududida urbanizatsiya jarayonlari mavjud bo'lgan. (Рапопорт Ю.А., Незарик Е.Е., Левина Л.М. 2000. – С. 25.)

O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgach, qadimiy tarixni obyektiv tiklashga harakat boshlandi. Birinchi navbatda davlatchilikning shakllanish jarayonlari tahliliga e'tibor qaratilgan bo'lsa, ikkinchi navbatda ilk shaharlarning shakllanishi va rivojlanishi jarayonlari olimlarning diqqat etiborida bo'ldi. Shaharsozlik madaniyati tarixi ham yozma ham arxeologik tadqiqot natijalarining tahlili asosida o'rganila boshlangan. O'lkamiz tarixi bo'yicha eng qadimiy yozma manba "Avesto" da eng qadimgi shahar "Kvadrat Vara" haqida yozib qoldirilgan. Mustaqillik yillarida Xorazm arxeologiketnografik ekspeditsiyasi a'zolari o'zlarining faoliyatlarini Rossiya Fanlar Akademiyasining Etnologiya va Antropologiya instituti doirasida davom qildirganlar. Qadimgi Xorazm qal'a-shaharlari tarixini o'rganishni yanada yuqori darajada davom

qildirganlar. Bu asosan, turli tabiiy fanlarning yutuqlarini va ilg'or texnologiyalarni arxeologik tadqiqot ishlariga joriy etish bilan bog'liq edi.

Xiva shahrida olib borilgan tadqiqot ishlari natijasida uning 2500 yillik tarixga ega ekanligini asoslab bergan. (Мамбетуллаев М., Р.Абдиримов 1997. №7-8. -С.3-9.)

Qadimgi Xorazm hududida shaharlarning rivojlanishi, ularning o'rganilishi, hududda arxeologik tadqiqotlarning boshlanish davri 1936-yildan boshlanadi. S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya etnografiya ekspeditsiyasining tadqiqotlarida dastlabki urbanistik jarayonlar haqida ma'lumotlarni uchratamiz. Xususan Ko'zaliqir, Bozorqal'a, Qo'rg'oshinqal'a va Anqaqal'ada o'tkazilgan tadqiqotlar davomida Xorazmda urbanizatsiya jarayoning boshlanish hududida sifatida ko'rsatib o'tgan. (Толстов С.П. Древний Хорезм. МГУ, 1948. С.113)

Qadimgi Xorazm hududida mil. avv. VII – V asrlarga oid shaharlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi bo'yicha O.A.Vishnevskaya va M.G.Vorobyeva asarlarida, antik davrdagi Xorazm shaharlari tarixi bo'yicha Y.A.Rapoport va E.E.Nerazik tadqiqotlarida ham muhim ma'lumotlar uchraydi.

O.A.Vishnevskaya, V.N.Yagodin, M.Mambetullaev, S.B.Bolelov, S.R.Baratov kabi tadqiqotchilar o'z asarlari yoki maqolalarida Ko'zaliqir va Xumbuztepa yodgorliklari qadimgi Xorazm hududida urbanizatsion jarayonga asos solgan degan fikrni ilgari suradilar.

Akademik A.Sagdullayev asarlarida ham Xorazm hududida urbanizatsiya jarayonlari bo'yicha masalalarni ilmiy jihatdan asoslab bergan. Xorazm hududida urbanizatsiya jarayonlarining boshlanishi haqida akademik A.S.Sagdullayev tadqiqotlarida Marg'iyona va Baqtriya aholisining migratsiyasi natijasida Xorazmda Ko'zaliqir madaniyatining vujudga kelganligi to'g'risida so'z yuritiladi. Bu fikrni V.N.Yagodin ham ma'qullagan. V.N.Yagodin tadqiqotlariga ko'ra, Janubiy Xorazmga Baqtriyadan ziroatchi aholi guruhlarining kirib kelishini isbotlab beradi. Ular voha hayotiga ilg'or hunarmandchilik ko'nikmalarini, uy-joy qurish an'alarini tadbiiq etib, urbanizatsiya jarayonlarining boshlanishiga poydevor yaratganlar. (ЯГОДИН В.Н. 2009. С. 116-117.)

V.N.Yagodinining asarida aholining hunarmandchiligi, uy-joy qurish ko'nikmalari va urbanizatsiya jarayonlari haqida ma'lumotlarni uchratishimiz mumkin.

Qadimgi Xorazm hududida urbanizatsiya jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan masalalarni akademik A.Asqarovning asarlari va maqolalaridan ham ko'rib o'tishimiz mumkin [4]. Xorazm hududida mil.avv. IV – III asrlar madaniy xo'jalik hayotida ulkan yuksalishlar bo'lgan davr hisoblanadi. Bu xususida akademik A.Asqarov o'zining asarlarida ham ma'lumotlar keltirib o'tgan. Mil.avv. IV – milodiy III asrlar davomida urbanistik jarayon quyi Amudaryoning har ikkala sohilida rivojlangan. O'lkada yuzga yaqin katta-kichik qal'alar qad ko'targan. Mamlakatda siyosiy vaziyat barqarorlashadi, yangi yerlarni obod qilish, shaharlarning yiriklashib borib, markazlashish boshlanadi. (Асқаров А. 2015. – Б. 46.) Qadimgi Xorazmda ilk urbanizatsiya jarayonlarining

boshlanishini arxeolog olim S.R.Baratov Ko‘zaliqir va Xumbuztepa yodgorliklari bilan bog‘laydi. Uning fikriga ko‘ra Quyi Amudaryo bo‘ylarida urbanistik jarayonlarning boshlanishida janubdan kelgan aholining ta‘siri bo‘lgan. Amudaryoning quyi oqimi dastlab Murg‘ob vohasidan kelgan aholi tomonidan o‘zlashtirilgan bo‘lsa, keyinchalik ahamoniylar bosqini va siyosati natijasida Marg‘iyona, Baqtriya hududlaridan aholi kelib joylashgan degan fikrlarni ilgari suradi. (Баратов С.Р. 2007. – С.22–34.)

Y.E.Nerazik tadqiqotlarida ham Xorazmda urbanizatsiya jarayonlari haqida so‘z yuritiladi. Uning fikricha Xorazmda vohasida urbanizatsiya jarayonlarining omillari ko‘p jihatdan noaniq bo‘lib, tub joyli aholining iqtisodiyotida dehqonlar va chorvadorlarning o‘zaro munosabatlari asosiy harakatlanuvchi kuchni tashkil etgan, shuningdek madaniy jihatdan yuqori darajada taraqqiy topgan janubiy viloyatlarning ta‘siri va bu o‘lkalardan Quyi Amudaryo yerlariga aholining kirib kelishini inobatga olish lozim, deb yozib o‘tgan (Неразик Е.Е. 2005. – С. 545.)

M.A.Itina o‘z asarlarida Xorazmda urbanizatsiya jarayonlari haqida so‘z yuritir ekan, shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi haqida ham o‘z fikrlarini ham bildirib o‘tadi. Qadimgi Xorazm shaharlarining ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi haqida masala ilgari surilishi jarayonida, ular savdo, hunarmandchilik, diniy va siyosiy markazlari sifatida muhim rol o‘ynaganligini ta‘kidlaydi. (ИТИНА М.А. 1981. – С. 13.)

Keyingi davrlarda M.Mambetullayev va G‘.Xodjaniyozovlarning tadqiqotlarida Xorazm vohasida shaharsozlik madaniyati va harbiy istehkomlarning tarixi bo‘yicha ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan. (ХОДЖАНИЯЗОВ Г. 2007. – Б. 63 – 70)

Xorazmda bu davrda urbanizatsiya jarayonlarining jadallashishi haqida tadqiqotlarda muhim ma‘lumotlar uchraydi. Xususan, P.A.Pugachenkova ham shunday fikrlarni bildirib o‘tadi: Mil. avv. V—IV asrlarda qadimgi Xorazm davlati shakllandi, o‘ziga xos “urbanizatsion portlash” sodir bo‘ldi, shahar markazlarining butun bir turkumi yuzaga keldi. Sarhadlarda chegara qal‘alari tizimi va uzun devorlar barpo etildi. Ko‘chmanchilar Xorazm chegaralaridan, eski qishlov joylaridan surib chiqarildi. Lekin bu ko‘chmanchilar bilan urush munosabatlarida bo‘lindi, degani emas. O‘troq dehqonlar va shahar aholisining ko‘chmanchilar bilan o‘zaro munosabatlari ikki xil ko‘rinishda bo‘ldi. Ular ba‘zan chorvachilik xo‘jaligi mahsulotlarini tinch ayirboshlashgan bo‘lishsa, ba‘zan urush holatida bo‘lishgan. Dashtliklarda yashovchi xalqlar talon-toroj qilish maqsadida shaharlarga qo‘qqisdan hujum qilib turishgan. (Пугаченкова Г.А. 1958. – С. 43.) Qadimgi Xorazmning shaharlarini arxeologik jihatdan o‘rganish bugungi kunda keng miqyosda davom etmoqda. 2019 yilda Rossiyaning Sharq Davlat muzeyi, Rossiya FA Arxeologiya instituti bilan hamkorlik asosida Qoraqalpog‘iston–Rossiya Janubiy Orololdi kompleks arxeologik ekspeditsiyasi tashkil qilindi. Hamkorlik davomida Ustyutda ko‘chmanchi chorvadorlarning Gunjeli qo‘rg‘onlari va Katta Qirqqizqal‘a yodgorliklarda tadqiqot ishlari olib bordilar. (КИТОВ Е.П., Болелов С.Б., Балахванцев А.С. Возвращение 2019. № 6. С. 52– 70)

Qadimgi Xorazmda shaharsozlik madaniyati Axamoniylar imperiyasi hukmronligidan oldin vujudga kelgan. Axamoniylar qadimgi Xorazmda o'zining hukmronligini o'rnatgan bo'lsa-da, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmaganlar. Qadimgi Xorazm hududidan axamoniylar uslubi bunyod etilgan Qal'aliqir qal'asigina aniqlangan. Mil.avv.V asrning oxiri – IV asrning boshlarida o'z mustaqil taraqqiyot yo'lini boshlagan qadimgi Xorazm davlatida shaharsozlik madaniyatini keng rivoj topgan.

Xorazm shahar xarobalarida amalga oshirilgan yangi arxeologik tadqiqotlar natijasida Quyi Amudaryo hududlarida ilk shaharsozlik madaniyatidan dalolat beruvchi yangi ma'lumotlar topib tekshirilgan va tadqiqot natijalari e'lon qilingan. N.A.Egamberdiyeva tadqiqotlarida ham Xorazm hududida urbanizatsiya jarayonlari haqida muhim ma'lumotlar mavjud. N.A.Egamberdiyeva tadqiqotlarida Amudaryoning quyi oqimida tashkil topgan qadimgi Xorazm davlatida urbanizatsion jarayonlar mil.avv. VI asrdan boshlangan degan fikrni ilgari suradi. Bunga sabab qilib janubdan ko'chib kelgan aholining ta'siri kuchli bo'lganligini aytib o'tadi. Shuningdek, qadimgi Xorazmning g'arbiy va sharqiy tomonlari iqtisodiy rivojlanishi bir-biridan farq qilgan. Bunga Amudaryoning o'ng va chap qirg'oqini suv bilan turlicha ta'minlashi ham sabab bo'la olganligini ko'rsatib o'tgan. (Эгамбердиева Н.А. Ташкент 2021. В. 208.) Bundan ko'rishimiz mumkinki, irrigatsiya tizimi bilan bog'liq masalalar shaharlarning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Xorazmda antik davrda urbanizatsiya jarayonlarining tez suratlar bilan o'sishi to'g'risida yaqin yillarda qilingan tadqiqotlarda ham ma'lumotlar berilgan. Jumladan tadqiqotchi X.O.Matkarimov ham o'z tadqiqotlarida Xorazm hududida madaniy yutuqlarni faqat boshqalardan olib o'zlashtirilmaganligi, moddiy va ma'naviy madaniyat mazmunini boyitish va yangi asoslarda rivojlantirish vazifasi doimiy ravishda muvofiq ko'nikmalar va tajribaga tayanganligi haqida so'z yuritiladi. Xorazmda bunday amaliy tajriba mavjud bo'lganligini e'tirof qilish to'g'ri keladi. Ana shuning uchun ham antik davri vohada xo'jalik, hunarmandchilik va binokorlik sohalaridagi faoliyatning yangi shakllari vujudga kelib, urbanizatsiya jarayoni jadal rivoj topgan. Shuningdek, sivilizatsiya taraqqiyotida mamlakatning yagona markazlashgan davlat ostida birlashuvi katta ahamiyatga ega bo'lgan. (Маткаримов Х.О. 2021)

Xulosa Qadimgi Xorazm hududida o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlarning natijalarida urbanizatsiya jarayonlarining qaysi davrdan boshlanib, qanday kechganligi xususida fikr mulohazalar tahlil qilindi. Tadqiqotlar davomida Xorazm vohasi hududida urbanizatsiya jarayonlari haqida ma'lumotlar tahlil qilinib quyidagi xulosalarga kelindi: - Xorazm vohasi hududlarida arxeologik tadqiqotlar natijasida ilk urbanizatsiya jarayonlarining boshlang'ich davri sifatida mil.avv. VI asrni belgilanadi; - Urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishida faqat mahalliy aholining emas, balki janubiy hududlardan ko'chib kelgan aholining ham ta'siri bo'lgan; - Amudaryo havzasida

urbanizatsiya jarayonining rivojida irragatsiya tizimi bilan bog'liq o'zgarishlar ham sabab bo'lgan; - Voha hududida antik davrda urbanizatsiya jarayonlari jadallashadi. Aynan bu davrda siyosiy vaziyat barqarorlashib, yangi yerlarni obod qilish, shaharlarning yiriklashib borish jarayoni kuzatilgan; Xorazm vohasida antik davrda xo'jalik, hunarmandchilik va binokorlik sohalaridagi faoliyatning yangi shakllari vujudga kelib, urbanizatsiya jarayoni jadal rivoj topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Рапопорт Ю.А., Незарик Е.Е., Левина Л.М. В низовьях Окса и Яксарта. Образцы древнего Приаралья. – Москва: Индирик, 2000. – С. 25.
2. Мамбетуллаев М., Р.Абдиримов Основные этапы развития города Хивы. // Общественные науки в Узбекистане. 1997. №7-8. -С.3-9.
3. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – Москва: МГУ, 1948. С.113
4. Ягодин В.Н. Генезис и формирование раннехорезмийской государственности // История государственности Узбекистана. – Ташкент: Ўзбекистон, 2009. С. 116-117.
5. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. –Ташкент: O`ZBEKISTON, 2015. – Б. 46.
6. Баратов С.Р. Некоторые проблемы археологических исследований древних культур Хорезма. // Ўзбекистон тарихи. №–4. 2007. – С.22–34.
7. Неразик Е.Е. Древние города Хорезма и пути их развития (IV в.до н.э. – IV в.н.э.) // Центральная Азия. Источники, история, культура. – М.: ИВЛ РАН, 2005. – С. 545.
8. Итина М.А. Хорезмская экспедиция – основные итоги и перспективы исследований // Культура и искусство древнего Хорезма. – М.: ИВЛ, 1981. – С. 13.
9. Ходжаниязов Ф. Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари. – Тошкент: O`zbekiston, 2007. – Б. 63 – 70
10. Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектурм Южного Туркменистана в перм рабовладения и феодализма. //ТЮТАКЭ. Т. VI.Ашхабад, “1958”. – С. 43.
11. Китов Е.П., Болелов С.Б., Балахванцев А.С. Возвращение в Древний Хорезм: исследования совместной российско-каракалпакской экспедиции на Устюрте и Большом Кырк-Кызе // Восток (Oriens). 2019. № 6. С. 52– 70
- Эгамбердиева Н.А. Амударё ҳавзаси ҳудудларининг қадимги маданияти (Милоддан аввалги VIII – милодий IV асрлар). Toshkent “Innovatsiya-Ziyo”, 2021. В. 208.
12. Маткаримов Х.О. Хоразм воҳасида археологик тадқиқотлар тарихи (қадимги даврга оид тарихий реконструкция муаммолари). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф. – Нукус, 2021